Chapter-6

प्रथमो विभागः

षष्ठं प्रकरणम्

उपसंहारः

प्रथमो विभागः
षष्ठं प्रकरणम्
उपसंहारः

ज्योतिषशास्त्रस्य महत्त्वम्-

ज्योति:शास्त्रम्- ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञापकं शास्त्रम् (वाचस्पत्यम्, खं.४, पृ.३१६३)। ज्योतिषमागमं शास्त्रम् (वाचस्पत्यम्, खं.४, पृ.३१६३)। सूर्यादिग्रहगत्यादिबोधके कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे (वाचस्पत्यम्, खं.४, पृ.३१६३)। अपरिमिते गगनमण्डले यानि हि तेजोमयानि बिम्बानि दृश्यन्ते, तानि सर्वाणि समष्ट्या ज्योति:शब्देनोच्यन्ते। अपरिमिते गगनमण्डले परिभ्रमणमाणानां प्रतिदिनं भिन्न-भिन्ननक्षत्रग्रहतारादिज्योति:पिण्डानां स्थितिगतिप्रभावादिवर्णनपरं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रपदेनाभिधीयते।

ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वम्-

कश्यपवचनम्-

सम्बन्धस्तस्य शास्त्रस्य वेदाङ्गमिति धातृत:।

(कश्यपसंहिता अ.१श्लो.१८)

तत्र भास्कराचार्य:-

शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्प: करौ।

यातुशिक्षाऽस्य वेदस्य सा नासिका पादद्वयं छन्द आद्यैर्बुधै:।।

(-सिद्धान्तशिरोमणि:, गणिताध्याय:, श्लो.१०)

नारदोऽपि-

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम्।
अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति कथ्यते।।

(-नारदसंहिता अ.१ श्लो.४-५)

ज्योतिःशास्त्रस्य प्रयोजनम्-

कश्यपः-

शुभाशुभस्य जगतामभिधेयं निरूपणम्।
ग्रहग्रहणसङ्क्रान्तिर्यज्ञाध्ययनकर्मणाम्।।
प्रयोजनं ततोद्वाहक्रियाणां कालनिर्णयः।
एतद्विना न सिद्ध्यन्ति श्रौतस्मार्ताखिलक्रियाः।।

(कश्यपसंहिता अ.१श्लो.१९-२०)

आचार्यभास्करोऽपि-

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता
यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।
शास्त्रादस्मात् कालबोधो मतः स्याद्
वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात्।।

(सि.शि. गणिताध्याये, श्लो.९)

योग्यायोग्यकालबोधो ज्योतिषशास्त्रेणैव भवति। समस्तशुभाशुभकर्मणां कालनिर्धारणं विना कृतं कर्म विनश्यति। अकाले कृतं कर्म विनश्यति। ज्योतिषं शुभाशुभकालबोधकं शास्त्रं विद्यते। ग्रहाणामुदयास्त-स्थित्यादिस्तस्य फलकथनं, सूर्य-चन्द्रग्रहणकालनिर्णयः, संक्रान्तिनिर्णयः, यज्ञारम्भकालनिर्णयः, विवाहमुहूर्तनिर्णयः,

षोडशसंस्कारस्य कालनिर्णय: – इत्थं श्रौतस्मार्तादिसमस्तकर्माण्यनुकूलसमये फलदानि, अकाले निष्फलानि भवन्ति। अत: ज्योतिषशास्त्रस्यावश्यक्ता।

सिद्धान्त–संहिता–होरात्मकं त्रिविधं ज्योतिषशास्त्रं षड्वेदाङ्गानामेकतमम्।

उक्तं च कश्यपेन–

स्कन्धत्रयात्मकं शास्त्रमाद्यं सिद्धान्तसंज्ञकम्।
द्वितीयं जातकस्कन्धं तृतीयं संहिताह्वयम्।।

(कश्यपसंहिता अ.१श्लो.४)

नारदोऽप्याह–

सिद्धान्तसंहिता होरा स्कन्धत्रयात्मकम्।

(नारदसंहिता अ.१ श्लो.४)

संसारस्य शुभाशुभाविषयाणि केवलं नयनेन दृश्यन्ते, तथैव वेदविहितशुभाशुभकर्मणामुपादानमेवं त्याग:– अर्थात् कानि कर्माणि कदा कार्याणि एवं कदा न कार्याणि इत्यादि नेत्रस्य कार्यं ज्योतिषशास्त्रेणैव भवेत्। यथा नेत्रवान् जनो मार्गे स्थितकण्टकादीनि दृष्ट्वा स्वरक्षां कर्तुं शक्त:, तेनैव ज्योतिषशास्त्रज्ञाता सम्पूर्णशुभाशुभकर्मसमयं ज्ञात्वा योग्यकालाचरणात् सुखभोक्ता भवेत्। ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानेन पुण्यप्रदा–उत्तमगति: प्राप्यते।

उक्तं कश्यपेन–

ज्ञातव्यमध्येतव्यं तु पुण्यमायुर्यशस्करम्।
पुण्यकालपरिज्ञानादश्वमेधफलं लभेत्।।
पुण्यकालं च यो वेत्ति स तु वेत्ति पराङ्गतिम्।
कालज्ञानेऽतिकुशलं तं देवा ब्राह्मणं विदु:।।

(कश्यपसंहिता अ.१श्लो.२१–२२)

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रशंसा-

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।

तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम्।।

(वेदाङ्गज्योतिषम्-श्लो.४)

संहिताशास्त्रं कश्यपसंहिता च-

त्रिस्कन्धात्मकज्योतिषशास्त्रे संहितास्कन्धस्यातीव महत्त्वम्। समस्तभूतानां हितकारकं ज्ञानं यत्र स्थितं सा संहिता शब्देन ज्ञायते। अत्र ज्योतिषविषयेऽपि समस्तप्राणिनां हितकाम्यया विविधविषयस्य सम्यक् संगृहीतं ज्ञानं हि संहिता विद्वज्जना मन्यन्ते।

अयं संहितास्कन्धो भौतिकफलितज्योतिषपदेनाप्यभिधीयते। वस्तुतः सर्वेषामेव स्कन्धानां संक्षेपेण विवेचनाद्धि संहितायाः संहितात्वम्। वराहमिहिरानुसारेण- ज्योतिषशास्त्रमनेकभेदविततं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते संहिता। (बृ.सं.- अ.१) विवेचनाद्धि संहितायाः संहितात्वम्। तेनैवोक्तं- संहितापारगो दैवचिन्तको भवतीति। संहितायां सांवत्सरसूत्रं, ग्रहचारः, ग्रहयुति, वर्षफलं, शृङ्गाटकं, मेघगर्भः, उल्कादिलक्षणं, उत्पाताः, वास्तु, उत्पातशान्तिः, शकुनविचारः, पञ्चाङ्गादिफलं, मुहूर्तविचारः, ग्रहगोचराश्चैवमाद्या विवेचनीया विषया इति महत्प्रयोजनमस्य स्कन्धस्य इति।

कश्यपः-

मत्स्यमहापुराणानुसारेण कश्यपो मरीचिऋषेः पुत्रः। कश्यपस्य त्रयोदश भार्याणामुल्लेखः। सर्वेषु वैदिकग्रन्थेषु, पुराणेषु, धर्मशास्त्रेषु, अन्येषु संस्कृतवाङ्मयेषु च कश्यपस्य स्थानं महत्त्वपूर्णं दरीदृश्यते। सप्तर्षिमण्डलेषु कश्यपस्य

अन्यतमस्थानम्। ज्योतिषशास्त्रस्य अष्टादशप्रवर्तकेषु कश्यपस्य नाम वर्तते। कश्यपस्य संहिता कश्यपसंहिता।

कश्यपस्य नाम्ना नैके ग्रन्था विद्यते-यथा (१)कश्यपसंहिता वैद्यकविषया, (२)काश्यपोत्तरसंहिता, (३)काश्यपस्मृतिः, (४)काश्यपशिल्पशास्त्रम्, (५)काश्यपसिद्धान्तः, (६)काश्यपव्याकरणम्, (७) काश्यपसंहिता अथवा वृद्धजीवकीयतन्त्रम्(आयुर्वेदः), (८) काश्यपभक्तिसूत्रग्रन्थः (९)काश्यपकृषिशास्त्रम्, (१०)मूलाश्लेषाशान्तिः, (११)ॐकारसर्वस्वम् (१२)सुवर्णतन्त्रम्, (१३)स्त्रीचिकित्सासूत्रम, (१४)काश्यपकल्पः, (१५)काश्यपगीता, (१६)काश्यपजातकम्, (१७)काश्यपतन्त्रम्, (१८)काश्यपसंहिता अथवा काश्यपीयम्(आयुर्वेदस्य ग्रन्थः), (१९)काश्यपसंहिता वैखानसम्, (२०)काश्यपसंहिता- काश्यपपञ्चरात्रम्, (२१)काश्यपाप्री, (२२)काश्यपीयरोगनिदानम्, (२३)काश्यपपटलः, (२४)काश्यपसंहिता।

कश्यपसंहितायाः प्रथमवारमेव वैज्ञानिकं सम्पादनं समीक्षात्मकं तुलनात्मकमध्ययनं च

कश्यपस्य संहितायाः सम्पादनपूर्वकमध्ययनस्य महाशोधप्रबन्धस्य मुख्यो विषयः। तदर्थं प्राच्यविद्यामंदिरस्थानां त्रिसॄणां, पुनानगरस्य एकस्याः, कश्मीरनगरस्यैकस्याः, एवं मिलित्वा पञ्च मातृकाणामाधारेण कश्यपसंहितायाः पाठनिर्धारणं प्रथममेव कृतम्। अन्यज्योतिषशास्त्रीयग्रन्थेषु(बृ.सं.भटोत्पलटीका, मुहूर्तचिन्तामणेः पीयूषधाराटीका, बल्लालसेन- प्रणीतोऽद्भुतसागरः) कश्यपसंहितायाः श्लोका उद्धरणरूपेण प्राप्यन्ते। तेषामपि सङ्ग्रहः पाठनिर्धारणे समुपयोगश्च कृतः। नारदसंहितायां कश्यपस्याष्टादशज्योतिषप्रवर्तकरूपेण निर्देशो दृश्यते। तद्यथा-

ब्रह्माचार्यो वसिष्ठोऽत्रिर्मनुः पौलत्स्यलोमशौ।
मरीचिरङ्गिरा व्यासो नारदः शौनको भृगुः।।२।।
च्यवनो यवनो गर्गः कश्यपश्च पराशरः।
अष्टादशैते गम्भीरा ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः।।३।।

(नारदसंहिता,अ.१श्लो.२-३)

कश्यपसंहिताग्रन्थे प्रत्येकाध्यायान्ते - इतिश्रीब्रह्मर्षि- कश्यपसंहितायां ....। इति उक्तम्। ज्योतिषसंहिताकारस्य कश्यपस्य समयो वराहमिहिरपूर्वकाले (ख्रि.५०५) शक्यते। उपलब्धसंहितानामनेके श्लोका भटोत्पलकृतायां बृहत्संहिताटीकायामुपलभ्यन्ते। तेन प्रायेण भट्टोत्पलपूर्वकालीनः कश्यपोऽस्तीति (ख्रि.९६६) निश्चयेन वक्तुं शक्यते। अथ कश्यपसंहिता प्राचीनो ग्रन्थः, किन्तु तद्विषयेऽधिकांशजना न जानन्ति तथा चायं ग्रन्थो बहुप्रचलितो नास्ति।

श्रीब्रह्मर्षिकश्यपविरचितां कश्यपसंहितायां विविधज्योतिषशास्त्रीयविषयोपरि एकोनपञ्चाशत्(४९)अध्यायाः सम्मिलिताः सन्ति। तथा च सर्वेष्वध्यायेषु श्लोका एव सन्ति, न गद्यम्। विविधछन्दोबद्धोऽयं ग्रन्थः।

अस्मिन्संहिताग्रन्थे - सिद्धान्तविभागे सूर्यादीनां नवग्रहाणां चारविषये प्रतिपादितम्। पञ्चाङ्गप्रकरणे तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणादीनां व्यवहारे किं महत्त्वम् -इति स्पष्टीकृत्य विस्तृतं विवरणं निर्दिष्टमस्ति। मनुष्याणां जीवने गर्भाधानादारभ्यान्त्येष्टिपर्यन्तं विविधाः संस्कारा वर्तन्ते। अत्र षोडशसंस्काणां महत्त्वं प्रदर्श्य विस्तृतरूपेण मुहूर्तविचारः प्रतिपादितः। कश्यपसंहितान्तर्गते वास्त्वध्याये गृहनिर्माणं ग्रामादीनां सविस्तरं विवेचनं कृतम्।

कश्यपसंहितान्तर्गते विवाहाध्यायेऽष्टविधविवाहानां सफलमत्यन्तं विशदं सविस्तरं विवेचनं कृतम्। कश्यपसंहितान्तर्गते सर्वलग्नाध्याये प्रत्येककार्याणां सिद्ध्यर्थं द्वादशलग्नवशाद्-ग्रहयोगवशाद् विविधकार्याणां सिद्धिविषये विशिष्टं सविस्तरं विवेचनं कृतम्। तथा चान्ये महत्त्वपूर्णा विषया यथा यात्राध्यायः, श्राद्धाध्यायः, (विवाहे)एकविंशतिदोषनिरूपणाध्यायः, उत्पाताध्यायः, राजाभिषेकाध्यायस्तथा विविधशान्त्यादीनां विवेचनं शान्त्यध्याये कृतमस्ति। कश्यपसंहितायाः सम्पूर्णं श्लोकसंख्या १,५५४ वर्तते।

अस्मिन् महाप्रबन्धे मया विविधानां प्रकाशिताप्रकाशितानां मूलभूतानां तथा चाधारग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां, पुस्तकानां लेखकानां कोशग्रन्थानां च प्रमाणभूतायाः सामग्र्याः सम्यक्तया विवेकबुद्ध्या सुयोग्यस्थानेषु समुपयोगः कृतः, तस्य यथास्थाने सन्दर्भग्रन्थसूच्यां टिप्पण्यां च ऋणनिर्देशः कृतोऽस्ति। तथापि महाप्रबन्धे सर्वं मम प्रतिपादनं, निष्कर्षा निर्णयाश्च सम्पूर्णतया मौलिकाः स्वकीयाश्च सन्ति। एतादृशमध्ययनं न केनाप्यद्यावधि विहितमिति मम संशोधनं नावीन्यपूर्णं ज्ञानवर्धकं चास्तीति सविनयं निवेद्यते।

महाप्रबन्धोऽयं निम्नलिखितेषु त्रिषु विभागेषु विविधेषु प्रकरणेषु च विभक्तोऽस्ति।

प्रथमो विभागः

प्रथमं प्रकरणम्-

प्रस्तावना, ज्योतिषशास्त्रस्य व्याख्या, व्याप्तिः, महत्त्वम्, वैविध्यम्, त्रिविधत्वं-सिद्धान्त, संहिता, होरा, यज्ञयागादीनां समयनिर्धारणम्, आधुनिककाले च-योग्यमुहूर्तस्यावश्यकता, फलज्योतिषं जीवन आवश्यकम्, संहिताग्रन्थानां विषयाः, संहिताग्रन्थानां परिचयः, ज्योतिषप्रवर्तकाः, उपसंहारः।

द्वितीयं प्रकरणम्

ज्योतिषसंहिताकारेषु कश्यपस्य विवेचनम्, कश्यप–काश्यपशब्दस्य स्पष्टीकरणम्, इतिहासः, कश्यपकाश्यपविषये वेदे साहित्ये धर्मशास्त्रे च सन्दर्भाः, तेषां विश्लेषणं, समयः, स्थानम्, ज्योतिषग्रन्थेषु सन्दर्भाः श्लोकाश्च, बाह्यसाक्ष्यम्, आन्तरिकं साक्ष्यं समयस्य स्थानस्य च निर्धारणम्, उपसंहारः

तृतीयं प्रकरणम्–

कश्यपसंहितायाः परिचयः, ग्रन्थकारपरिचयः, तस्य समयः, स्थानम्, विद्वत्ता, हस्तलिखितानां परिचयः, सम्पादनं, सिद्धान्ताः, कति अध्यायाः, प्रत्येकाध्याये कति श्लोकाः।

चतुर्थं प्रकरणम्

कश्यपसंहिताया विविधाध्यायेषु समागतानां विषयाणां विवेचनम्, प्रत्येकस्य विषयस्य स्पष्टीकरणम्।

पञ्चमं प्रकरणम्

तुलनात्मकमध्ययनम्, कश्यपसिद्धान्तानां वराहमिहिरस्य बृहत्संहितायास्तथा नारद–वसिष्ठ–भद्रबाहुसंहितानां साकं तुलना।

षष्ठं प्रकरणम्

उपसंहारः, समग्रस्याभ्यासस्य फलम्, आधुनिककाले फलज्योतिषस्योपयोगिता, अध्ययनस्य महत्त्वम्, प्रथम एव सम्पादनेऽध्ययने च प्रयत्नः, अध्ययनम्, प्रथमवारमेतादृशं तुलनात्मकं सविस्तरं संशोधनपद्धतिपुरःसरं चाध्ययनम्।

द्वितीयो विभागः

समग्रकश्यपसंहितायाः सम्पादितपाठः, पाठभेदसहितः।

कश्यपसंहितायाः सम्पादितपाठः १-४९ अध्यायाः-

अ.क्र.	विषयः	श्लो.सं.
१	शास्त्रोपनयनाध्यायः	२२
२	सूर्यचाराध्यायः	३६
३	चन्द्रचाराध्यायः	१३
४	भौमचाराध्यायः	१४
५	बुधचाराध्यायः	१४
६	गुरुचाराध्यायः	३१
७	शुक्रचाराध्यायः	१४
८	शनिचाराध्यायः	२
९	राहुचाराध्यायः	१२
१०	केतुचाराध्यायः	१७
११	अब्दलक्षणाध्यायः	९०
१२	तिथ्यध्यायः	३४
१३	वाराध्यायः	१९
१४	नक्षत्राध्यायः	५८
१५	योगाध्यायः	१०
१६	करणाध्यायः	६
१७	मुहूर्ताध्यायः	१३
१८	उपग्रहाध्यायः	२२
१९	सङ्क्रान्त्यध्यायः	२४
२०	गोचराध्यायः	१६
२१	चन्द्रताराबलाध्यायः	९

९. नवमं परिशिष्टम्

संशोधनोपयुक्तानां ग्रन्थानां सूचिः।

१०. दशमं परिशिष्टम्

ग्रन्थसम्बद्धविषयप्रदर्शकविविधचित्राणि।

आधुनिककाले निर्णयसागरपञ्चाङ्गे वर्षफलसन्दर्भे निम्नोक्तश्लोकद्वयानामुद्धरणं क्रियते तद्यथा–

निर्णयसागर-पञ्चाङ्गे (वर्षफलादेशे)-

(वर्षम्–२००८–२००९ पृष्ठाङ्कः–१८)
वीतरोगाभयाः सर्वे चापस्थे देवपूजिते।
हृदयानन्दिनी धात्री फलशालीक्षुवृष्टिभिः।।
–(कश्यपसंहिता –६/२९क–ड,६/३०अ–ब)
अशत्रवो जना धात्रीपूर्णा सस्यार्घवृष्टिभिः।
वीतरोगाभयाः सर्वे मकरस्थे सुरार्चिते।।

श्लोकावेतौ कश्यपसंहितायां प्राप्यन्ते। एतेन सिद्धं भवति यदाधुनिककालेऽपि वर्षफलसन्दर्भे कश्यपसंहिताया निश्चप्रचमुपयोगित्वं भवति। अहो माहात्म्यं कश्यपमहर्षेः प्रस्तुतसंहितायाः।